

Katarzyna Smędzik-Ambroży*, Sebastian Stępień*, Agnieszka Sapa*, Jan Polcyn**

W DAŻENIU DO ŁADU ŚRODOWISKOWEGO MAŁYCH GOSPODARSTW ROLNYCH. PRZYKŁAD POLSKI, RUMUNII I LITWY

Wraz z ujawnieniem negatywnych skutków industrializacji model rolnictwa europejskiego w coraz większym stopniu eksponuje dualność jego funkcji – obok wytwarzania surowców rolnych i żywności przyczynia się do szeroko rozumianego rozwoju obszarów wiejskich i dostarcza dobra publiczne (Committee of Agricultural Organisations in the European Union – General Committee for Agricultural Cooperation in the European Union 1999; Fischler 1999; Czyżewski i in. 2021). Jego podstawę tworzą rodzinne gospodarstwa rolne, w dużej części o niewielkiej skali produkcji. Co więcej, obserwacja kolejnych okresów skłania do twierdzenia, że odpowiedzią na zaprojektowaną w latach 60. XX w. politykę była zmiana celów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej i dostosowanie do nich nowych rozwiązań. Tak było po pierwszych 30 latach jej funkcjonowania, kiedy to z polityki rynkowo-cenowej zmieniła się na politykę dochodową i strukturalną, a potem także środowiskową (Stępień, Czyżewski 2019; Czyżewski i in. 2020). Zmieniła się również konstrukcja najważniejszego instrumentu pomocy, którym są dopłaty bezpośrednie – prawie w całości zerwano z uzależnieniem wielkości finansowania od rodzaju i wolumenu produkcji, wprowadzając tzw. decoupling oraz jednocześnie minimalne wymogi środowiskowe i ochrony zwierząt. Tym samym nastąpiła reorientacja wydatków budżetowych od tych nastawionych na ciągły wzrost produktywności czynników wytwórczych poprzez wysokie ceny żywności do tych, które bezpośrednio tworzą źródło dochodu rolnika, przy jednoczesnym dbaniu o rozwój obszarów wiejskich i uwarunkowania przyrodnicze (Czyżewski, Stępień 2017). Można zatem sądzić, że na poziomie UE (w tym przede wszystkim najbogatszych krajów) osiągnięty został górny pułap dalszego „pompowania” wydajności (Czyżewski i in. 2019). Okazało się bowiem, iż efektywność ekonomiczna nie może być jedynym kryterium

---

* Prof. UEP, dr hab., Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

** Prof. ANS, dr hab., Akademia Nauk Stosowanych w Pile.

oceny wydatków budżetu UE na politykę rolną ze względu na osobliwości czynnika ziemi oraz rolę, jaką pełnią obszary wiejskie dla ogółu społeczeństwa (Czyżewski, Polcyn 2016; McDonagh i in. 2017).

Gospodarstwa rodzinne stanowią 97% z 12 milionów gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej (Eurostat 2021), a duża ich część to jednostki o małej skali produkcji, zlokalizowane w krajach byłego „bloku wschodniego” oraz regionach peryferyjnych, takich jak północna Skandynawia, Szkocja i Irlandia czy pasma górskie krajów śródziemnomorskich (Claros 2014; Pinter, Kirner 2014; Salvioni i in. 2014). Ze względu na ich wkład w rozwój zrównoważony obszarów wiejskich od wielu lat uruchamia się dla nich specjalne programy wsparcia. Są one także odzwierciedlone w priorytetach wspólnej polityki rolnej na lata 2021-2027, m.in. poprzez działania na rzecz ochrony klimatu, dbałości o środowisko naturalne i bioróżnorodność oraz poprawę jakości żywności (European Commission 2021). W zakresie dopłat bezpośrednich, które są głównym mechanizmem finansowania sektora rolnego, stworzone zostały ryczałtowe systemy dedykowane małym gospodarstwom, z uproszczeniami administracyjnymi, czy tzw. płatność redystrybucyjną przesuwającą części całkowitej koperty płatności od dużych gospodarstw do małych i średnich. W ramach programów rozwoju obszarów wiejskich proponuje się narzędzia wzmacniające zrównoważenie małych gospodarstw, takie jak inwestycje zwiększające wartość dodaną, inwestycje w rozwój przetwórstwa lub działalność około- i pozarolniczą, rozwój krótkich łańcuchów dostaw i sprzedaży bezpośredniej, uczestnictwo w grupach producentów rolnych, spółdzielniach i innych organizacjach branżowych, kompensacje za zobowiązania na rzecz ochrony przyrody (FAO 2021). Ten schemat wsparcia pokazuje, jak ważna jest pozycja małych gospodarstw w strukturze agrarnej krajów europejskich.

W literaturze spotkać można wiele pozycji wskazujących wagę rodzinnych gospodarstw rolnych w gwarantowaniu ładu środowiskowego. Takie prace powstają od lat, zarówno na poziomie instytucji politycznych, takich jak Parlament Europejski (European Parliament 2014), Komisja Europejska (European Commission 2019) czy Rada Unii Europejskiej (Council of the European Union 2013), jak też sfery naukowej (m.in. Hill 1993; Christiaensen i Swinnen 1994; Allen, Lueck 1998; Darnhofe 2010; Davidova i in. 2013; Matthews 2013; Stępień, Maican 2020). W dużej mierze prezentują one analizy ilościowe i modelowanie z wykorzystaniem ogólnie dostępnych danych statystycznych (np. Eurostat, FADN) lub danych pochodzących z badań ankietowych. Celem tego opracowania jest przedstawienie odmiennego podejścia do oceny środowiskowego zrównoważenia małych gospodarstw i roli, jaką pełni ta grupa podmiotów w funkcjonowaniu obszarów wiejskich. Autorzy starali się dotrzeć do opinii rolników i poznać ich subiektywne zdanie. Dzięki wykorzystaniu metody wywiadu pogłębionego pozyskano nie tylko dane ilościowe, ale przede wszystkim zestaw informacji o charakterze socjologicznym. Takie podejście pozwoliło poznać sposób myślenia rolników, ich mo-

tywacje, postawy i zrozumieć determinanty działania (Gaskell 2000). Zastosowanie tej metody daje szansę na wyciągnięcie rzetelnych i trafnych wniosków na temat badanej rzeczywistości. Dodatkowo, natura ocenianego zjawiska powoduje, że użycie wywiadu pogłębionego pozwala na rejestrację wielu elementów, które mogłyby zostać pominięte przy użyciu innych metod (np. tradycyjnego badania ankietowego). Tym samym praca stanowi komplementarną część badań nad zrównoważeniem rolnictwa drobnotowarowego, co jest jej główną wartością dodaną. Wykorzystanie danych z trzech różnych państw należących do Unii Europejskiej – Polski, Rumunii i Litwy – daje podstawę do przeprowadzenia analizy komparatywnej, co jest unikatową cechą niniejszych badań.

1. Materiały i metody

1.1. Zestaw danych

Analizą objęto trzy kraje należące do Unii Europejskiej, przy czym dwa z nich – Polska i Litwa – od 2004 r., a Rumunia od 2007 r. Wybór tych krajów nie był przypadkowy, ale wynikał z celu prowadzonych badań. Autorzy skupiają się na gospodarstwach drobnotowarowych, jako że ten typ podmiotów jest dominujący dla regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Jest to rezultat podobnej ścieżki ewolucji gospodarczej krajów postsowieckich i transformacji z systemu gospodarki socjalistycznej do gospodarki rynkowej. W takich warunkach miliony gospodarstw rolnych poddanych zostało presji wolnego rynku, z dominującą rolą ponadnarodowych korporacji w łańcuchu dostaw żywności, co doprowadziło do upadku znacznej części producentów rolnych i deprecjacji dochodowej pozostałych (Swinnen 2000; Turnock 1996). Wykształciła się dualna struktura podmiotów agrobiznesu, w której obok siebie współuczestniczą wielkotowarowe przedsiębiorstwa rolne i niewielkie, rodzinne gospodarstwa. Te ostatnie, ze względu na swój wielofunkcyjny charakter, są kluczowe dla funkcjonowania obszarów wiejskich, stąd istotne jest pytanie o postawy producentów rolnych wobec zrównoważonego rozwoju.

Przy doborze gospodarstw rolnych do badania korzystano z różnych definicji małego, rodzinnego gospodarstwa rolnego. W literaturze najczęściej wskazuje się na takie kryteria, jak obszar użytków rolnych, siła ekonomiczna, liczba zwierząt, udział w rynku (Guiomar i in. 2018; European Commission 2011). Przykładowo bardzo małe gospodarstwa można by zdefiniować jako te, których powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 5 ha (Lowder i in. 2016), natomiast małe gospodarstwa to te o powierzchni do 20 ha (Gruchelski, Niemczyk 2016). Z kolei Eurostat i unijny system rachunkowości rolnej (tzw. Farm Accountancy Data Network, FADN) poprzez uwzględnienie klasyfikacji siły ekonomicznej (SO) stosują górną granicę dla małych gospodarstw jako 25 tys. euro (FADN 2021). Dodatkowo, dla podkreślenia rodzinnego charakteru go-

spodarstwa, przyjmuje się kryterium dominującego udziału pracy własnej członków rodziny gospodarstwa rolnego (Zegar 2012). Biorąc pod uwagę powyższe, na potrzeby naszych badań przyjęto następujące kryteria: obszar użytków rolnych do 20 ha, siła ekonomiczna SO do 25 tys. euro, co najmniej 75% nakładów pracy członków rodziny gospodarstwa.

W pierwszym etapie analiza została oparta na badaniach ankietowych przeprowadzonych w Polsce w 2018 r. oraz w 2019 r. w pozostałych dwóch krajach. Próby liczyły 710 gospodarstw w Polsce, 1000 na Litwie i 900 w Rumunii. Dane były zbierane w formie wywiadów bezpośrednich przez doradców rolnych. Pytania dotyczyły czterech obszarów: ogólnych cech gospodarstwa, zrównoważonego rozwoju ekonomicznego i społecznego, zrównoważonego rozwoju środowiska oraz powiązań gospodarstwa z rynkiem. W drugim etapie, wykorzystując te dane, uporządkowaliśmy gospodarstwa według syntetycznej miary zrównoważonego rozwoju (metodologia została przedstawiona w następnym podrozdziale). Z każdego kraju wybraliśmy 20 najbardziej zrównoważonych gospodarstw (tzw. Top-20). Następnie z kierownikami tych gospodarstw przeprowadzono bezpośrednie wywiady pogłębione. Wywiady odbyły się w 2020 r. i nadzorowane były przez członków zespołu badawczego w projekcie naukowym pt. Rola małych gospodarstw rolnych w zrównoważonym rozwoju sektora żywnościowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej¹. Łącznie zebrano szczegółowe informacje z 60 gospodarstw z Polski, Rumunii i Litwy. W tabeli 1 przedstawiono podstawowe statystyki analizowanych jednostek.

Tabela 1. Podstawowe statystyki dla tzw. Top-20 gospodarstw rolnych (wartości w nawiasach to wartości dla całej populacji uczestniczącej w badaniu ankietowym)

Cecha gospodarstwa	Wartość średnia		
	Polska	Rumunia	Litwa
Obszar gospodarstwa (ha UR)	13,4 (14,1)	13,2 (12,1)	10,3 (10,5)
Produkcja standardowa SO (EUR/rocznie)	17,905 (12,830)	12,650 (10,320)	7,501 (5,614)
Dochód gospodarstwa (EUR/miesięcznie) – w tym tylko z rolnictwa	1,917 (1,843) 1,076 (985)	1,219 (1,106) 751 (693)	1,230 (1,022) 533 (433)
Udział wsparcia w dochodzie rolniczym	35% (35%)	57% (50%)	55% (55%)
Szacowana wartość aktywów (tys. EUR)	209,6 (n/a)	25,7 (24,5)	51,5 (49,7)
Szacowana wartość zobowiązań (tys. EUR)	6,6 (n/a)	3,0 (2,6)	0,4 (0,5)
Wiek kierownika gospodarstwa	49 (49)	46 (47)	48 (48)
Poziom wykształcenia kierownika*	4,6 (4,6)	4,8 (4,5)	5,1 (4,9)

*Poziom wykształcenia w skali od 1 do 7, gdzie 1 – brak wykształcenia, 7 – wykształcenie wyższe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Średnia powierzchnia gospodarstw, w których przeprowadzono wywiady pogłębione-

¹ Projekt finansowany przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej; umowa nr PPI/APM/2018/1/00011/U/001.

ne, wynosiła od 10,3 ha UR na Litwie do 13,4 ha UR w Polsce. Bardziej wyraźne różnice pomiędzy krajami można zaobserwować w przypadku wielkości produkcji i dochodu gospodarstwa – w Polsce były one najwyższe, na Litwie zaś najniższe. Największe różnice zanotowano jednak w przypadku szacowanego majątku gospodarstwa. Tak duża rozpiętość w wycenie pomiędzy Polską a dwoma pozostałymi krajami wynikała z wyższych cen ziemi i innych nieruchomości na polskim rynku (Palen i in. 2018). Co ciekawe, wysoka wartość majątku nie przekłada się na poziom zadłużenia badanych jednostek. We wszystkich państwach jest ono relatywnie niskie, co potwierdza awersję do ryzyka gospodarstw rolnych (Binswanger i Sillers 1983; Theuvsen 2013; Sulewski i in. 2020). W przypadku zmiennych demograficznych – wiek i wykształcenie – są one zbliżone w trzech badanych przypadkach.

1.2. Metody

Badanie zostało przeprowadzone w dwóch etapach. W etapie pierwszym wyznaczono syntetyczny miernik zrównoważonego rozwoju dla gospodarstw w Polsce, Rumunii i na Litwie. Zmienne pozyskane w badaniach ankietowych zastosowano do zbudowania mierników ładu ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, a następnie miernika syntetycznego. W przypadku stymulant zostały one poddane unitaryzacji zerowej według wzoru (1), w przypadku zaś destymulant zastosowano wzór (2).

$$\text{stymulanta: } z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}}, (i = 1, 2, \dots, n); j = 1, 2, \dots, k; z \in [0, 1] \quad (1)$$

gdzie:

$\min_i \{x_{ij}\}$ – minimalna wartość funkcji j ,

$\max_i \{x_{ij}\}$ – maksymalna wartość funkcji j ,

i – obiekt (w analizowanym przypadku gospodarstwo).

$$\text{destymulanta: } z_{ij} = \frac{\max_i \{x_{ij}\} - x_{ij}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}}, (i = 1, 2, \dots, n); j = 1, 2, \dots, k; z \in [0, 1] \quad (2)$$

gdzie:

$\min_i \{x_{ij}\}$ – minimalna wartość funkcji j ,

$\max_i \{x_{ij}\}$ – maksymalna wartość funkcji j ,

i – obiekt (w analizowanym przypadku gospodarstwo).

W następnej kolejności wyznaczono wagi dla wytypowanych zmiennych za pomocą metody CRITIC-TOPSIS (oznaczenie kryteriów poprzez korelację między kryteria-

mi). W metodzie tej wagi są określane na podstawie odchyłeń standardowych i korelacji między zmiennymi. Charakterystyczną cechą tej metody jest przypisywanie stosunkowo wyższych wag cechom, które charakteryzują się wysokim współczynnikiem zmienności, a jednocześnie niską korelacją z innymi cechami (Borychowski i in. 2020). Wagi zmiennych określono zgodnie z następującymi wzorami (3):

$$w_j = \frac{c_j}{\sum_{k=1}^m c_k}, j = 1, 2, \dots, m; c_j = s_{j(z)} \sum_{k=1}^m (1 - r_{ij}), j = 1, 2, \dots, m, \quad (3)$$

gdzie:

c_j – miara pojemności informacyjnej cechy j ,

$s_{j(z)}$ – odchylenie standardowe obliczone na podstawie znormalizowanych wartości cechy j ,

r_{ij} – współczynnik korelacji pomiędzy cechami j i k .

Następnie przemnożono ustalone znormalizowane wartości zmiennych przez odpowiednie współczynniki wagowe. Stosując wartości zmiennych po procesie ważenia, obliczono odległości euklidesowe poszczególnych jednostek od wzorca i antywzorca rozwoju, zgodnie z następującymi wzorami (4) i (5):

$$d_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^k (z_{ij}^* - z_{ij}^+)^2} - \text{odległość od wzorca rozwoju}, \quad (4)$$

$$d_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^k (z_{ij}^* - z_{ij}^-)^2} - \text{odległość od antywzorca rozwoju}, \quad (5)$$

gdzie:

$$z_j^+ = (\max(z_{i1}^*), \max(z_{i2}^*), \dots, \max(z_{ik}^*)) = (z_1^+, z_2^+, \dots, z_i^+)$$

$$z_j^- = (\min(z_{i1}^*), \min(z_{i2}^*), \dots, \min(z_{ik}^*)) = (z_1^-, z_2^-, \dots, z_i^-)$$

Wartość cechy syntetycznej q_1 określono zgodnie z następującym wzorem (6):

$$q_i = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-}, (i = 1, 2, \dots, n) \quad (6)$$

W tabeli 2 zaprezentowano wykaz zmiennych zastosowanych w analizie CRITIC-TOPISIS oraz wagi poszczególnych elementów. Po wyznaczeniu składowych mierników zrównoważenia – ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, postępując zgodnie z przyjętą metodą postępowania, wyznaczono syntetyczny miernik rozwoju dla analizowanych gospodarstw. W końcowej części tego etapu uporządkowano gospodarstwa według miernika syntetycznego i wyznaczono do dalszego badania w każdym kraju grupę najbardziej zrównoważonych gospodarstw, tzw. Top-20. Uzyskane wyniki wykorzystano w drugim etapie pracy.

Tabela 2. Zmienne zastosowane do wyznaczenia syntetycznego miernika rozwoju zrównoważonego ankietowanych gospodarstw rolnych w Polsce, Rumunii i na Litwie

Składowy element zrównoważenia	Nazwa zmiennej	Typ zmiennej*	Waga danej zmiennej dla składowego miernika	Waga dla syntetycznego miernika rozwoju
Ekonomiczny	wskaźnik luki dochodowej (różnica między przeciętnym dochodem w gospodarce narodowej a dochodem ogółem gospodarstwa rolnego)	D	0,1280	0,3304
	subiektywna ocena sytuacji finansowej gospodarstwa domowego	S	0,3398	
	poziom inwestycji rolnych	S	0,3356	
	szacunkowa wartość rynkowa aktywów	S	0,1967	
Społeczny	wskaźnik wyposażenia mieszkania	S	0,1819	0,3089
	powierzchnia użytkowa mieszkania/ domu na członka rodziny	S	0,0959	
	uczestnictwo w systemie kształcenia ustawicznego	S	0,1511	
	udział w wydarzeniach społecznych lub kulturalnych	S	0,2823	
	członkostwo w organizacji, klubie, stowarzyszeniu itp.	S	0,2887	

Składowy element zrównoważenia	Nazwa zmiennej	Typ zmiennej*	Waga danej zmiennej dla składowego miernika	Waga dla syntetycznego miernika rozwoju
Środowiskowy	liczba zwierząt w sztukach dużych na ha UR**	D	0,1383	0,3608
	indeks monokultury	D	0,2730	
	ekoefektywność (wg metody DEA)	S	0,1133	
	udział lasów w powierzchni gospodarstwa	S	0,0315	
	udział trwałych użytków zielonych	S	0,0784	
	udział gruntów ornych pokrytych roślinnością w okresie zimy	S	0,1992	
	bilans materii organicznej gleby***	S	0,1664	

*Typ zmiennej: S – stymulanta, D – destymulanta; **Sztuka duża żywego inwentarza jest jednostką referencyjną, która ułatwia agregację zwierząt gospodarskich różnych gatunków i w różnym wieku, poprzez zastosowanie określonych współczynników ustalonych wstępnie na podstawie zapotrzebowania żywieniowego lub paszowego każdego rodzaju zwierząt; ***Obliczona według metodyki Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach jako stosunek sumy iloczynów powierzchni uprawianych roślin, masy wytworzonych nawozów naturalnych, masy słomy potencjalnie przeznaczonej do przyorania oraz odpowiadających im współczynników reprodukcji lub degradacji w stosunku do powierzchni obsianej gruntami ornymi w danym gospodarstwie rolnym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Drugi etap badań miał charakter jakościowy i obejmował wywiady pogłębione dla Top-20 gospodarstw z Polski, Rumunii i Litwy (20 w każdym kraju²). Głównym celem tej analizy było poznanie i porównanie postaw oraz opinii właścicieli tych podmiotów związanych z realizacją zasad zrównoważonego rozwoju w zakresie działań prośrodowiskowych. Takie badania o charakterze jakościowym obejmujące swym zakresem rozwój zrównoważony należą do rzadkości, co stanowi istotny wkład do poruszanej problematyki oraz dowodzi wartości dodanej studiów. W badaniach skoncentrowano się na indywidualnej perspektywie, na jednostce i na jej interpretacji rzeczywistości, zgodnie z tzw. paradygmatem interpretatywistycznym (Konecki 2000). Celem badań w tym paradygmacie jest poznanie i zrozumienie tego, jak jednostka postrzega otaczającą ją świat. Jest to interpretowanie zdarzeń w kategoriach znaczeń, jakie przypisują im ludzie (Denzin, Lincoln 2008). W związku z tym większość pytań miała charakter pytań otwartych, dając możliwość szerszej, swobodnej i nieograniczonej pytaniami zamkniętymi wypowiedzi. Taki schemat badania pozwolił autorom na zestawienie opinii respondentów z powszechnie funkcjonującymi w literaturze poglądami i wynikami analiz. Kolejne części wywiadu dotyczyły trzech wymiarów zrównoważenia: eko-

² Według E. Młyniec (2009), próba poddana tego typu badaniom powinna liczyć od 15 do 100 jednostek.

onomicznego, społecznego i środowiskowego. W odniesieniu do ładu środowiskowego skupiono się na wskazaniu faktycznych i planowanych działań mających korzystne oddziaływanie na zasoby przyrodnicze. Poza tym poproszono respondentów o ocenę realizacji działań prośrodowiskowych w grupie małych rodzinnych gospodarstw, włączając ocenę własnej aktywności. Respondentom zadano m.in. następujące pytania:

- Czy uważa Pan/Pani, że grupa rodzinnych, drobnotowarowych gospodarstw rolnych jest przyjazna środowisku? Jeśli tak, to w jakich aspektach? Jeśli nie, to dlaczego? Jaka jest ta ocena w porównaniu z grupą gospodarstw wielkotowarowych?
- Jakie działania zrealizowało Pana/Pani gospodarstwo na rzecz poprawy środowiska naturalnego?

W przypadku części pytań stworzono etykiety, a wyniki badań zakodowano zgodnie z nimi, co ułatwiło analizę. Do realizacji zadania wykorzystano program SPSS Statistics.

2. Wyniki i dyskusja

Wszyscy rolnicy objęci badaniem, niezależnie od kraju, twierdzili, że ich gospodarstwa są przyjazne środowisku. Zgodnie odpowiadali, że stosują mniej nawozów mineralnych i chemicznych środków ochrony roślin niż w gospodarstwach większych obszarowo. Jako powód takiego stanu rzeczy często podawali brak środków finansowych na zakup tych produktów (tak wskazało ponad 50% respondentów w Polsce i na Litwie oraz ponad 60% w Rumunii). Poza tym argumentowali, że niższa chemizacja wynika z dbałości o ich zdrowie oraz członków rodziny, gdyż to oni spożywają dużą część wytwarzanej przez nich żywności. Taka odpowiedź została udzielona przez ponad 3/4 wszystkich badanych w trzech krajach. W wywiadach pojawiały się takie stwierdzenia, jak: „Jemy to, co sami wyprodukujemy, więc produkty są naprawdę dobre”, „Uprawiam pole dla moich dzieci, wnuków i rodziny”, „Dbam o jakość swoich produktów, ponieważ przeznaczam je dla mojej rodziny”, „Mam pewność, że to, co sam wyprodukuję, ma lepszą jakość niż produkty ze sklepu”.

Większość rolników podkreślała również, że lepiej obchodzą się z inwentarzem żywym aniżeli w gospodarstwach wielkotowarowych, zapewniają im bardziej naturalne warunki żywienia i utrzymania (wybieg zamiast chowu klatkowego, chów ekstensywny zamiast intensywnego, brak stosowania antybiotyków w paszach itp.). Co ważne, takie działania wynikały nie tylko z dbałości o same zwierzęta, ale także powiązania ich z jakością i zdrowotnością mięsa. Na tej podstawie można stwierdzić, że samozaopatrzeniowy charakter gospodarstw drobnotowarowych determinuje ich zrównoważenie środowiskowe. Ponadto doświadczenie i kultywowanie tradycji, tak charakterystyczne dla gospodarstw mniejszych, mają duże, pozytywne znaczenie dla gospodarowania w sposób zrównoważony. Ten aspekt był w szczególności mocno podkreślany przez rolników z Polski. Twierdzili oni, że gospodarują w sposób przyjazny środowisku, mniej

szkodliwy i zdrowszy, bo wynika to z ich doświadczenia i tradycji przekazywanej z pokolenia na pokolenie („nauczył mnie tata, a jego z kolei dziadek”). Na koniec warto podkreślić, iż wśród respondentów prośrodowiskowy charakter produkcji był na tyle mocno zakorzeniony, że nie widzieli oni potrzeby zmian dotychczasowych działań.

Wskazane wyniki badań znajdują potwierdzenie w literaturze przedmiotu. Wielu badaczy dowiodło bowiem, że cechą charakterystyczną małych gospodarstw jest ich wysokie zrównoważenie środowiskowe. Wynika to z osobliwości i cech charakterystycznych tych podmiotów, szczególnie w porównaniu z gospodarstwami wielkotowarowymi. Herrero i in. (2017) udowodnili, że różnorodność produkcji rolniczej zmniejsza się wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa. Z kolei Ricciardi i in. (2018) wskazują, że gospodarstwa o powierzchni poniżej 2 ha charakteryzują się wyraźnie wyższą różnorodnością biologiczną niż większe jednostki. Gospodarstwa drobnotowarowe tworzą zróżnicowane krajobrazy i stymulują bioróżnorodność (Ebei 2020), ale również zapewniają szeroką gamę dobrej jakości żywności dla społeczeństwa (Rosset 2011). Jest to spowodowane wielokierunkowością produkcji roślinnej i zwierzęcej, dostosowanej do lokalnych środowisk, przy ograniczonym zużyciu nakładów zewnętrznych (Holt-Giménez, Altieri 2013). Niższa zależność od nawozów mineralnych, środków ochrony roślin i pasz przemysłowych została opisana także w pracach Altieri i Nicholls (2012) oraz Holt-Giménez i Altieri (2013). Autorzy tych badań dowodzą, iż alternatywą dla nakładów z zewnątrz są takie zasoby, jak obornik i kompost. Natomiast Wibbelmann i in. (2013) twierdzą, że małe gospodarstwa na ogół wykorzystują mniej maszyn niż gospodarstwa większe obszarowo, co przekłada się na niższe zużycie paliw kopalnych, obniżenie kosztów funkcjonowania, co ważne jest również z punktu zanieczyszczenia atmosfery.

Ankietowani rolnicy podkreślali wpływ doświadczenia i tradycji na podejmowane przez nich działania prośrodowiskowe. Podobne wnioski znajdziemy w pracach Wibbelmann i in. (2013) oraz Koohafkan (2019). Autorzy wskazują, że chłopcy korzystają z wiedzy ekologicznej osadzonej w tradycjach rodzinnych, kulturowych i religijnych, dzięki czemu nie tylko tworzą ład środowiskowy, ale też zwiększają trwałość swoich gospodarstw. Również Nicholls i Altieri (2018) zauważyli, że systemy agroekologiczne są głęboko zakorzenione w tradycjach rolnictwa drobnotowarowego. Z kolei Arnes i in. (2013) dowodzą, że zaniechanie tradycyjnych technik rolniczych poprzez brak nakładów pracy rodziny rolniczej (np. wskutek migracji do miast) zwiększa znacząco koszty ochrony zasobów przyrodniczych na danym obszarze, co ma wymiar makroekonomiczny.

Podsumowanie

Na przykładzie Polski, Rumunii i Litwy potwierdzono spotykany w literaturze pogląd, iż małe gospodarstwa rolne pełnią ważne funkcje środowiskowe na obszarach wiejskich w krajach o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Wynika to z samej istoty tych gospodarstw związanej z kultywowaniem tradycji i doświadczeń przekazywanych z pokolenia na pokolenie, a także z rodzinnego charakteru tych jednostek. Ogromną rolę w ograniczaniu praktyk niekorzystnych dla środowiska ma fakt, iż są to gospodarstwa o dużym stopniu samozaopatrzenia, które decyzje produkcyjne podejmują przez pryzmat zdrowia swojego i członków rodziny. Poza tym obiektywną przesłanką niższej chemizacji jest brak środków finansowych na pozyskanie zasobów produkcyjnych z zewnątrz. Zamiast tego, gospodarstwa drobnotowarowe wykorzystują alternatywne naturalne zabiegi agrotechniczne, przy wykorzystaniu własnych pasz, kompostu, obornika itd. Paradoksalnie zatem, relatywna deprywacja dochodowa gospodarstw rolnych (Poczta-Wajda 2017) sprzyja poprawie ładu środowiskowego na obszarach wiejskich.

Jednak w Unii Europejskiej rolnictwo drobnotowarowe kurczy się, na co wskazują dane statystyczne (Eurostat 2020). W latach 2005-2016 liczba gospodarstw rolnych w UE zmniejszyła się o ok. jedną czwartą, co oznacza ubytek o ok. 4,2 mln podmiotów, z czego zdecydowaną większość (ok. 85%) stanowiły małe gospodarstwa o powierzchni poniżej 5 ha. Największy spadek liczby gospodarstw odnotowano w Polsce (o 1,1 mln) i Rumunii (o 0,8 mln). Poza tym nastąpił przyrost (o 18%) liczby gospodarstw powyżej 100 ha UR. Taka tendencja wskazuje na konieczność wsparcia rolnictwa drobnotowarowego, tak aby zagwarantować realizację wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Wykazana prośrodowiskowa postawa małych gospodarstw rolnych uzasadnia konieczność ich finansowego wsparcia, nie tylko dla ich przetrwania, ale także ze względu na ograniczenie problemu wyludniania się wsi i nadmiernej koncentracji ziemi rolniczej w Europie.

Na zakończenie należy podkreślić, że zastosowane podejście badawcze pozwoliło poznać sposób myślenia rolników, ich motywacje, postawy i zrozumieć determinanty ich działania, przy zastrzeżeniu, że próba respondentów dotyczyła gospodarstw o relatywnie wysokim poziomie zrównowżenia w ładzie ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Przeprowadzone badania oraz uzyskane wyniki stanowią przesłankę dla dalszych badań. W przyszłości warto rozszerzyć badania, obejmując nimi większą populację małych gospodarstw rolnych oraz inne kraje Unii Europejskiej. Taki krok pozwoli określić, czy wyniki analiz można uogólniać na cały sektor rolnictwa drobnotowarowego w państwach o rozdrobnionej strukturze agrarnej w UE.

Bibliografia

Publikacje zwarte i czasopiśmiennicze

- Allen D., Lueck D. (1998), *The Nature of the Farm*, „Journal of Law and Economics”, 41(2), s. 343-386.
- Altieri M.A., Nicholls C.I. (2012), *Agroecology Scaling Up for Food Sovereignty and Resiliency*, „Sustainable Agriculture Reviews”, t. 11, s. 1-29, DOI: 10.1007/978-94-007-5449-2 1.
- Arnes E., Antonio J., del Val E., Astier M. (2013), *Sustainability and Climate Variability in Low-input Peasant Maize Systems in the Central Mexican Highlands*, „Agriculture, Ecosystems & Environment”, 181, s. 195-205, DOI: 10.1016/j.agee.2013.09.022.
- Binswanger H.P., Sillers D.A. (1983), *Risk Aversion and Credit Constraints in Farmers' Decision-Making: A Reinterpretation*, „Journal of Development Studies”, 20(1), s. 5-21.
- Borychowski M., Stępień S., Polcyn J., Tosovic-Stevanovic A., Calovic D., Lalic G., Zuza M. (2020), *Socio-Economic Determinants of Small Family Farms' Resilience in Selected Central and Eastern European Countries*, „Sustainability”, 12(4), 10362, <https://doi.org/103390/su122410362>.
- Christiaensen L., Swinnen J. (1994), *Economic, institutional and political determinants of agricultural production structures in Western Europe. Department of Agricultural Economics, Katholieke Universiteit Leuven, Working paper 1994/11*.
- Claros E. (2014), *Small Farms*, Briefing, European Parliamentary Research Service (EPRS), 140794REV1 Brussels, s. 1-6.
- Czyżewski A., Stępień S. (2017), *Nowe uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej*, „Ekonomista”, 6, s. 675-697.
- Czyżewski B., Polcyn J. (2016), *From the land rent of the physiocrats to political rent in sustainable agriculture*, [w:] *Political Rents of European Farmers in the Sustainable Development Paradigm. International. National and regional perspective*, red. B. Czyżewski, PWN, Warszawa, s. 28-47.
- Czyżewski B., Matuszczak A., Czyżewski A., Brelik A. (2021), *Public goods in rural areas as endogenous drivers of income: Developing a framework for country landscape valuation*, „Land use policy”, 107, 104646.
- Czyżewski B., Matuszczak A., Muntean A. (2019), *Approaching environmental sustainability of agriculture: environmental burden, eco-efficiency or eco-effectiveness*, „Agricultural Economics-Zemledska Ekonomika”, 65(7), s. 299-306, DOI: 10.17221/290/2018-AGRICECON.
- Czyżewski B., Trojanek R., Dzikuć M., Czyżewski A. (2020), *Cost-effectiveness of the common agricultural policy and environmental policy in country districts: Spatial spillovers of pollution, bio-uniformity and green schemes in Poland*, „Science of the Total Environment”, 726, 138254.
- Darnhofer I. (2010), *Strategies of family farms to strengthen their resilience*, „Environmental Policy and Governance”, 20, s. 212-222.

- Davidova S., Bailey A., Dwyer J., Erjavec E., Gorton M., Thomson K. (2013), *Semi-Subsistence Farming – Value and Directions of Development*, Study prepared for the European Parliament Committee on Agriculture and Rural Development, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET\(2013\)495861_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET(2013)495861_EN.pdf).
- Denzin N.K., Lincoln Y.S. (2008), *Introduction: The discipline and practice of qualitative research*, [w:] *Strategies of qualitative inquiry*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Sage Publication Inc., s. 1-43.
- Ebei R. (2020), *Are Small Farms Sustainable by Nature?*, Challenges in Sustainability, April, DOI: 10.12924/cis2020.08010017.
- Fischler F. (1999), *The European model of agriculture – the future of modern farming*, Opening Speech for International Green Week 1999, Berlin, 21 January.
- Gaskell G. (2000), *Individual and Group Interviewing*, [w:] *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*, red. M. Bauer, G. Gaskell, London.
- Gruchelski M., Niemczyk J. (2016), *Małe gospodarstwa rolne w Polsce a paradygmat rozwoju zrównoważonego*, „Postępy techniki przetwórstwa spożywczego”, 2, s. 134-140.
- Guiomar N., Godinho S., Pinto-Correia T., Almeida M., Bartolini F., Bezák P., Wästfelt A. (2018), *Typology and distribution of small farms in Europe: Towards a better picture*, „Land Use Policy”, 75, s. 784-798, DOI: 10.1016/j.landusepol.2018.04.012.
- Herrero M., Thornton P.K., Power B., Bogard J.R., Remans R., Fritz S. (2017), *Farming and the Geography of Nutrient Production for Human Use: A Transdisciplinary Analysis*, „The Lancet Planetary Health”, 1(1):e33-e42, DOI: 10.1016/s2542-5196(17)30007-4.
- Hill B. (1993), *The ‘Myth’ of the family farm: Defining the family farm and assessing its importance in the European Community*, „Journal of Rural Studies”, 9(4), s. 359-370.
- Holt-Giménez E., Altieri M.A. (2013), *Agroecology, Food Sovereignty and the New Green Revolution*, „Agroecology and Sustainable Food Systems”, 37, s. 90-102, DOI: 10.1080/10440046.2012.716388.
- Konecki K. (2000), *Studia z metafologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa.
- Koohafkan P. (2019), *Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS): A Legacy for Food and Nutrition Security*, [w:] *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems*, CABI, s. 204-214, DOI: 10.1079/9781786392848.0204.
- Lowder S.K., Scoet J., Raney T. (2016), *The number, size, and distribution of farms, small-holder farms, and family farms worldwide*, „World Development”, 87, s. 16-29, DOI: 10.1016/j.worlddev.2015.10.041.
- Matthews A. (2013), *Family farming and the role of policy in the EU*, European Parliament, November 2013, <http://capreform.eu/family-farming-and-the-role-of-policy-in-the-eu> (dostęp: 17.09.2022).
- McDonagh J., Farrell M., Conway S. (2017), *The role of small scale farms and food security*, [w:] *Sustainability Challenges in the Agrofood Sector*, red. R. Bhat, John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 33-47.
- Młyniec E. (2020), *Opinia publiczna. Wstęp do teorii*, Wydawnictwo Forum Naukowe, Poznań-Wrocław.

- Nicholls C.I., Altieri M.A. (2018), *Pathways for the Amplification of Agroecology*, „Agroecology and Sustainable Food Systems”, 42(10), s. 1170-1193, DOI: 10.1080/21683565.2018.1499578.
- Pinter M., Kirner L. (2014), *Strategies of disadvantaged mountain dairy farmers as indicators of agricultural structural change: a case study of Murau Austria*, „Land Use Policy”, 38, s. 441-453, DOI: 10.1016/j.landusepol.2013.12.007.
- Poczta-Wajda A. (2017), *Polityka wspierania rolnictwa a problem deprywacji dochodowej rolników w krajach o różnym poziomie rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ricciardi V., Ramankutty N., Mehrabi Z., Jarvis L., Chookolingo B. (2018), *How much of the World's Food Do Smallholders Produce?*, „Global Food Security”, 17, s. 64-72, DOI: 10.1016/j.gfs.2018.05.002.
- Rosset P. (2011), *Food Sovereignty and Alternative Paradigms to Confront Land Grabbing and the Food and Climate Crises*, „Development”, 54(1), s. 21-30, DOI: 10.1057/dev.2010.102.
- Salvioni C., Papadopoulou E., Santos M.D. (2014), *Small farm survival in Greece, Italy and Portugal*, „EuroChoices”, 13(1), s. 52-57, DOI: 10.1111/1746-692X.12053.
- Stępień S., Czyżewski A. (2019), *Quo vadis Common Agricultural Policy of the European Union?*, „Management”, 23(2), s. 295-309, DOI: 10.2478/manment-2019-0032.
- Stępień S., Maican S. (red.) (2020), *Small farms in the paradigm of sustainable development. Case studies of selected Central and Eastern European countries*, Marszałek Publishing House, Toruń.
- Sulewski P., Wąs A., Kobus P., Pogodzińska K., Szymańska M., Sosulski T. (2020), *Farmers' Attitudes towards Risk – An Empirical Study from Poland*, „Agronomy”, 10, 1555, DOI: 10.3390/agronomy10101555.
- Swinnen J. (2000), *Ten years of transition in Central and Eastern European agriculture*, KATO Symposium, November, Berlin.
- Theuvsen L. (2013), *Risks and Risk Management in Agriculture. Department of Agricultural Economics and Rural Development*, Georg August University of Goettingen, Germany.
- Turnock D. (1996), *Agriculture in Eastern Europe: Communism, the transition and the future*, „GeoJournal”, 38(2), s. 137-149.
- Wibbelmann M., Schmutz U., Wright J., Udall D., Rayns F., Kneafsey M., Trenchard L., Bennett J., Turner M.L. (2013), *Mainstreaming Agroecology: Implications for Global Food and Farming Systems*, Centre for Agroecology and Food Security, Coventry University, s. 1-24.
- Zegar J.S. (2012), *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 1, s. 129-148.

Dokumenty

- Committee of Agricultural Organisations in the European Union – General Committee for Agricultural Cooperation in the European Union (1999), *The European Model of Agriculture – The Way Ahead*, Pr(99)88F1, Brussels.
- Council of the European Union (2013), *Family farming prospects in the context of globalization*. Discussion paper no. 12786/13/AGRI516.

- European Commission (2011), *What is a Small Farm?* EU Agricultural Economics Brief, Agriculture and Rural Development: Brussels, Belgium.
- European Commission (2019), *The post-2020 Common Agricultural Policy: Environmental Benefits and Simplification*, Brussels, DG Agriculture and Rural Development, https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2021-01/cap-post-2020-enviro-benefits-simplification_en_0.pdf.
- European Parliament (2014), *Family Farming in Europe: challenges and prospects*, European Parliament – Directorate General for Internal Policies, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf) (dostęp: 17.09.2022).
- Palen R., Stewart C., D'Amore A. (2018), Land prices vary considerably between and within Member States, Eurostat Press Office, Brussels.

Strony internetowe

- European Commission (2021), *Future of the common agricultural policy*, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/future-cap_en (dostęp: 17.09.2022).
- Eurostat (2021), Eurostat database, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (dostęp: 17.09.2022).
- Eurostat (2020), Agriculture, forestry and fishery statistics, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agriculture,_forestry_and_fishery_statistics (dostęp: 17.09.2022).
- FADN (2021), FADN Database, https://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database_en.cfm (dostęp: 17.09.2022).
- FAO (2021), Family Farming Knowledge Platform, <http://www.fao.org/family-farming/countries/eur/en/> (dostęp: 17.09.2022).
- Gioia A. (2017), *Small Farms in Europe: Time for a Re-Definition. Eco Ruralis*, https://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/comparative_analysis_of_small_farms_in_europe.pdf (dostęp: 17.09.2022).

